

דברי מבוא

[א]

קהילות ישראל של ארצות מזרח-אירופה, שנתפסו בידי צבא גרמניה הנאצית בראשית המלחמה שבינה ובין ברית-המועצות — נפל עליהן גורל-האימים, להיות חלליו הראשונים של "הפתרון הסופי", שהמנהיגים הנאצים הועידוהו ליהדות אירופה. פלוגות מומחים-לרצח, שכוננו "איינזאץ-גרופן" ("עוצבות-מיבצע"), צעדו בעקבות הצבא הגרמני, וראשית משימתן בכל יישוב שנכבש היתה — להתנכל לקהילה היהודית שבמקום: לבוז את רכושה, להשפילה עד עפר בעיני העם שבקרבו ישבה על ידי נגישה והתעללות, ומייד לאחר-מכן לגשת להשמדתם הפיסית של בניה ובנותיה. נחשול ההרס והדם הזה נבלעו בו מאות קהילות יהודיות ומאות-אלפים מבני עמנו מצאו בו את מותם. ברוב המקומות האלה לא יצאו חודשים מועטים מיום כניסתם של קלגסי היטלר — והקהילה היהודית נעקרה מן השורש ונמחתה מעל פני האדמה, פשוטו כמשמעו. כך אירע בליטא, בלאטוויה ובאסטוניה, באוקראינה, בבילורוסיה ובחבלים אחרים של ברית-המועצות.

במקומות ספורים בלבד שבשטחי הכיבוש הנרחבים האלה נמנעו "עוצבות המיבצע" מלכלות את הקהילות היהודיות כיליון טוטאלי מידי. נכסיהן החומרניים של קהילות אלה אמנם נבוזו ונהרסו, חלק מבניהן ובנותיהן נרצחו באכזריות, אך חלק מהם הושארו לפי שעה בחיים ככוח-עבודה לשירותה של מכונת-המלחמה הגרמנית. במקרים כאלה היו שלטונות הכיבוש כולאים את היהודים של המקום — או של כמה מקומות במצורף — בתוך גיטו או מחנה-הסגר מסוג אחר, מטילים עליהם משטר של טירור ודיכוי, שאיפשר להם לסחוט מאלה כל קורטוב של כוח-שרירים וידע מקצועי, ולכוללם ב"פתרון הסופי" בשעה שנבחרה על-ידם ככשרה לכך. כמה מגיטאות ומחנות-הסגר אלה עמדו עד לשלבים המאוחרים במהלך המלחמה. ואזי כשגייסות היטלר כבר היו מוכים שוק-על-ירך ונאלצים לפנות בבהלה ותוך אבידות מרובות את השטחים הכבושים, הספיקו עוד פלוגות ה-אס-אס "לגמור את החשבון" עם שארית עבדיהן המעונים והמושפלים, בין על ידי השמדה במקום, בין על ידי גירוש למחנות-המוות שבגרמניה.

ואולם מבחינה אחת לפחות נבדל גורלן של קהילות מעטות אלה מגורלן של שאר הקהילות, שהושמדו כליל מייד עם כניסתו של הצבא הנאצי. על

דברי מבוא

הקהילות ההן ירדה המהלומה הקטלנית כהפתעה גמורה בלי שתהא להן שהות כלשהי להתמצא במצב, להיאחז באמצעי-הצלה כלשהן או לעשות אף ניסיון מאורגן כלשהו של התנגדות — פרט למעשי-גבורה נואשים של בודדים על פי בור-הקבר. ואילו הקהילות שבניהן הושארו לזמן-מה בחיים, שהות כזאת ניתנה להן. יתר-על-כן, בשטחי-הכיבוש במזרח-אירופה קמה — פה ושם אפילו בימים הראשונים של הכיבוש — מחתרת לוחמת חזקה, שבמהרה הצליחה — לא בלי עזרה רבה מבחוץ — להעמיד צבא פארטיזאני, שעם התעצמותו ידע לקעקע את אושיות עורפו של הצבא הגרמני. ככל ששרידי הקהילות בגיטאות ובמחנות הרהיבו עוז בנפשם לארגן מחתרת משלהם, וככל שהיה לאל ידם להתגבר על המכשולים שטמונים היו במשטר השעבוד והטי-רוח — לא זו בלבד שיכלו להתקומם בבוא שעת ההשמדה, אלא היה להם אף סיכוי מסוים להיחלץ מבידודם, להתאחד עם המחתרת הכללית ולהשיב למרצחיהם מלחמה שצרה. כבר היום ידוע לנו על קהילות לא מעטות שהלכו בדרך זו ובוודאי ייודע, עם התקדמות המחקר ההיסטורי של תקופת השואה, על עוד קהילות כאלה. מכל מקום, אין כבר ספק כי תולדותיהן השטופות נחלי-דמע-דם של קהילות מזרח-אירופה במלחמת העולם השנייה הן בעת-ובעונה-אחת גם תולדותיה של תנועת מרי גדולה, שצמחה מתוך העם הפשוט ואף הקיפה שדרות עם נרחבות.

אמת-נכון, לא היתה זו תנועת מרי אחת במובנו הרגיל של מונח זה. נטולת מסגרת ארגונית משותפת היתה; לא היתה לה הנהגה משותפת ואף לא מרכז מחוץ לטוות השגתה של היד הגרמנית, שעשוי היה להדריכה בפעולתה, לתאם את צעדיהם של חלקיה המבודדים, להגיש לה סיוע — כדוגמת תנועות-המרי האחרות של עמי אירופה במלחמה זו. עצם הקשר בין חלקיה הפזורים ברחבי אירופה המזרחית הכבושה — במידה שעלה בידי פעיליה להקימו ולקיימו — קלוש היה וחלקי, וטווחו מוגבל וקצר. בכל מקום ששם קמה מחתרת יהודית — צמיחתה והתארגנותה היו תהליך אטי של גישושים רצופי כשלונות וקרבות לרוב. היה עליה לכלכל את ענייניה בתוך המסגרת המצומצמת של הגיטו או המחנה, להעלות את מנהיגיה מקרבה, ולגבש בעצמה את מדיניותה כלפי הגרמנים ועוזריהם. מכאן הקשר שלה עם העם הפשוט במקום; מכאן גם קווי הייחוד של המחתרת בכל גיטו ומחנה, שכרוכים היו בצביונה ובמסורתה המיוחדים של הקהילה שבתוכה היא פעלה.

ואף על פי כן ניתן לראותה כתנועה אחת. בכל מקום היתה היא תגובה לאותו ואריאנט של מדיניות ההשמדה — החייתי והמופקר ביותר — שהנאצים הפעילו, כאמור, בבת-אחת בכל איזורי הכיבוש במזרח; בכל מקום נתקלה באותו קיר אטום של שנאת-חינם או אדישות אנוכית מצד רוב-רובו של העם המסובב. אף החומר האנושי שעליו ביססה את פעילותה דומה היה במקומות השונים, עם כל ההבדלים שברקע המשטרי: יהדות מזרח אירופה

דברי מבוא

הטביעה חותם עמוק על המנטאליות של בניה בכל המרחב הגדול הזה. מחמת כל אלה ניתן לגלות בהתפתחותן הפנימית של תנועות-המרי היהודיות במרחב כולו חוקיות מסוימת שקבעה קווי אופי יסודיים משותפים לכולן, בהופכה אותן בדרך זו למעין חטיבה היסטורית אחת.

ההיסטוריון שיבוא לחקור את תולדות המרי היהודי במזרח אירופה במלחמת העולם השנייה בוודאי ייתן את דעתו על שתי הבחינות האלה — זו של הייחוד וזו של המשותף והחוקי גם יחד. אך אם ישאל את עצמו מה כאן קודם למה מבחינת האפשרויות של ביצוע המחקר — נדמה כי יהא עליו לתת דין קדימה לבחינת הייחוד. כל עוד לא יהיה בידו תיאור מפורט, מדויק ואובייקטיבי ככל האפשר של כל אחת מ"שלוחותיה" של תנועה זו על שלבי התפתחותה המיוחדת, בעיותיה הספציפיות והדרכים המיוחדות שבהן היא ניסתה לפותרן, כשלונותיה והישגיה — לא יהיה לו גם סיכוי להגיע להבנה נכונה של התנועה בשלימותה, להסברתה כמאורע — או כפינומן — היסטורי אחד.

הספר שלפנינו הוא ניסיון לתת תיאור מעין זה של תנועת-מרי באחת מקהילות מזרח אירופה, היא קהילת קובנא שבליטא.

[ב]

קהילה היהודית בקובנא, שתקעה את יתד קיומה במקום זה שמימי הוויליה נשפכים בו לתוך אפיקו הרחב של הניימן, לפני כשלוש מאות שנה, נמנתה כבר במאה הי"ט עם מרכזיה הרוחניים-תרבותיים והארגוניים החשובים ביותר של היהדות המודרנית. ממנה יצאו גדולי ישראל, כמו הרב הגאון המפורסם ר' יצחק אלחנן, אברהם מאפו, ממניחי היסוד של הספרות העברית החדשה, ורבים אחרים. על סף מלחמת העולם השנייה עמדה קהילה זו על ארבע ריבוא נפשותיה (כשליש מכלל אוכלוסי העיר), כשהיא בשיא התפתחותה ובגרותה. כ־40 בתי-כנסיות ובתי-מדרשות; ישיבת סלאבובודקא המפורסמת והשורה הארוכה של הישיבות ה"קטנות"; מערכת חינוך ענפה בשפת עבר ובתוכה 4 בתי-ספר תיכוניים עבריים; 5 עיתונים יומיים בידיש ומספר לא קטן של כתבי-עת בעברית ויידיש; רשת מסועפת של מוסדות תרבות, כלכלה, סעד ובריאות; ארגונים, אגודות, חברות ומפלגות מכל הזרמים והמגמות שידעם הרחוב היהודי במזרח אירופה; ועל כולם — אישיה, רבניה, משכיליה, סופריה ויהודיה מ"כל ימות השבוע" שבצד עיסוקם היומיומי במלאכה, מסחר, חרושת, שירותים ובמקצועות חופשיים ידעו למצוא את פורקנם האמיתי, מי בלימוד דף גמרא לאחר יום עמל קשה, מי בהתעמקות בתורת המוסר ב"מוסר שטיבל", מי בחוג ספרותי, מי בהפצת תורת מארקס בסתר או תורת פינסקר והרצל בגלוי — כל אלה השתלבו למסכת-חיים יהודית סוערת ויוצרת שכמותה לא מצאת במקומות רבים בעולם. גם משהפכה ליטא לרפובליקה סובייטית (בשנת

דברי מבוא

(1940) וקבעה את וילנא כעיר בירתה לא נס ליחה של קהילה זו. היא הוסיפה לטמון בחובה את סגולותיה ואת חיוניותה, אף בצל הצווים והתקנות של המשטר הסובייטי. שמצד אחד עשה הרבה להרס דפוסי-חייה וערכיה הלא-מייים, הדתיים-תרבותיים והכלכליים, ומצד שני לא היסס מלהשתמש בהצבר הגיסיון הארגוני-רוחני שלה לכינון השלטון החדש ולביסוסו.

על קהילה זו עלה הכורת מעצם ימיה הראשונים של מלחמת גרמניה עם ברית-המועצות. האמת היא שהנאצים מנו אותה מלכתחילה עם אותן קהילות במזרח אירופה, שדינן נחרץ אמנם לכליה כוללת אך לא מיידית. בתום תקופת "מיבצעי ההשמדה" שביצעו בבניה ובבנותיה, בישישיה ובעולליה, אנשי ה-אס-אס בעזרתם הפעילה של הלאומנים הליטאים (כלומר בחודשי הסתיו של 1941) — עוד נותרו בחיים, מתוך ארבע הריבוא, כ-16 אלף יהודים. והגם שב-3 השנים שלאחר-מכן הוסיפו המרצחים מדי פעם בפעם להפחית מספר זה של יהודי קובנא על ידי גירושים למקומות שמשם לא שבו עוד ועל ידי הוצאות להורג בקרבת מקום, נשארו כעשרת אלפים מהם בחיים בתוך הגיטו או במחנות העבודה המסונפים לו עד ימי האופנסיבה הסובייטית הגדולה בגזרה זו של החזית, בקיץ 1944. רק עתה ניגשו אנשי הגסטאפו לחיסולו הסופי של הגיטו, שבו מצאו את מותם במקום, בייסורים נוראים, כשליש מן הנותרים בחיים, ואילו השאר (פרט לכמה מאות שעלה בידם בינתיים להיחלץ בדרכים שונות מאגרוף-הברזל של המרצחים) — הובלו למחנות המוות בגרמניה כדי שיגועו שם, ברובם הגדול, מאפיסת-כוחות, מרעב, ממחלות ומפגיעות בגוף ובנפש. ליום השחרור לא זכו להגיע אלא כ-8 מכל מאת יהודי קובנא שנפלו בידי הכובשים הנאצים. זממו של הצורר כלפי קהילת קובנא היהודית הופק כמעט במלואו.

ברם, אותה תקופת-ביניים בין הטביחות ההמוניות בראשית שלטון הנאצים לבין החיסול הסופי שנעשה לקול רעמי התותחים הסובייטיים, הספיקה לעדה זו כדי להצמיח מקרבה מחתרת לוחמת ראויה לשמה. לתיאור מפורט, מדויק ואובייקטיבי של מחתרת זו, ככל שהשיגה ידינו, הוקדשה עבודת המחקר שלנו שנמשכה שנים אחדות. בכך גיסינו גם להעניק צורה ודמות לרעיון ההנצחה שפיעם בלבות הנטבחים בבונקרים עשנים ובנבכי יערות, בגיטו ובמחנות ההסגר. בכך התכווננו גם לתת ביטוי מוחשי למחשבתם האחרונה של אותם יהודי גיטו קובנא שטבלו אצבעם בדמם וכתבו על קיר ביתם "נקמה", או שחרטו את שמם ותאריך הוצאתם להורג המשוער על גבי חומות "המצודה התשיעית" שליד קובנא, וכן לשאיפתם הכמוסה של אלה שהטביעו "מגן דוד" על קליפת עץ בעבי היער הפארטיזאני למראשות קברו של חבר-לנשק, או שכתבו יומנים, כנסו תעודות וגנזו אותם בעמקי-אדמה כשעדיין חרב הצורר מתהפכת מעל לראשם.

דברי מבוא

[ג]

ידיעה ראשונה על תנועת-המרי של יהודי קובנא רכשנו לנו מנסיוננו האישי. נמנינו עם כלואי הגיטו שהצטרפו אל תנועה זו עוד בראשיתה. פעלנו בשורותיה ולפי הוראות הנהגתה לחישול הכוח הלוחם בגיטו, ובבוא השעה הפשרה פרצנו מתוכו ביחד עם לוחמים אחרים, כדי להצטרף לגדודים הקובנאיים של הבריגאדה הליטאית הסובייטית, שפעלה ביערות-העד של דרום-מזרח-ליטא ומערב-בילורוסיה, ולחמנו שם כפארטיזאנים-לכל-דבר עד לשחרור האיזור על ידי הצבא הסובייטי בשלהי הקיץ 1944.

לפי טבע הדברים לא יכלה ידיעתנו ראשונה זו להיות מדויקת וממצה. הן בגיטו הן ביער פעלה התנועה בתנאי קונספיראציה חמורים, ונתונים מלאים על ממדיה ופעילותה היו לכל-היותר בידי יחידים בלבד מתוך הצמרת והפיקוד, ואנו לא היינו אלא לוחמים מן השורה. אחרי השחרור, ובייחוד אחרי עלייתנו ארצה, שנתקבצו בה חלק ניכר מחברי התנועה שנותרו בחיים — ניתן לנו להשלים במידת-מה את נתוני-היסוד על תולדותיה בשיחות-ריעים תכופות וממושכות, וכן על ידי עיון בפרסומים על גיטו קובנא בכללו, שכרגיל הוקצה בהם מקום, על-פירוב צנוע מאוד, לקורותיה ולמעלליה של מחתרת הגיטו. משסיכמנו את האינפורמאציה שנצטברה בידינו בדרך זו (חיבור-סיכום אחד שלנו נתפרסם בכרך א' של ספר הפרטיזנים היהודים, הוצ' ספריית פועלים, מרחביה, 1958, והשני נועד ל"ספר יהדות ליטא", הוצ' עם הספר, תש"ד, כרך ב'), נוכחנו לדעת שרחוקה היא עדיין מלתת תמונה שלימה של תולדות התנועה. אדרבה. ככל שהרבינו להפוך בנתונים שבידינו כן התרחבה היריעה והלכה, נתגלו והלכו קשרים בין מאורעות שתחילה נראו כבלתי-תלויים זה בזה לגמרי, נתרמזה הזיקה העמוקה בין תולדות התנועה לבין תולדותיו של גיטו קובנא כולו וכן מסכת היחסים הסבוכה למדי בינה לבין תנועת הפארטיזנים הסובייטית. אך כאחת עם זה צפו ועלו פרשיות סתומות בתולדותיה, ורבו השאלות שהיו טעונות ליבון והבהרה. נתברר לנו אפוא כי בלי מחקר שיטתי ככל האפשר לא תתגלה האמת ההיסטורית על כך, כיצד עמדה עדת קובנא היהודית על נפשה בשעותיה הגורליות. התנאים לביצועו של מחקר מעין זה הבשילו משהובטחו לנו סיוע והדרכה מצד "יד ושם".

[ד]

כפי שניתן היה לצפות, הבעיה הקשה ביותר בעבודת-מחקר זו היתה בעיית המקורות והגישה אליהם. מתוך שיקולים כלליים הנוגעים לכל מחתרת יהודית תחת שלטון הנאצים וכן מתוך שיקולים ספציפיים הכרוכים בנושא, הבאנו בחשבון מקורות משלושה סוגים עיקריים: (1) חומר תיעודי על ארגוני המחתרת בגיטו קובנא; על "מועצת-הזקנים" (ה-אלטסטנראט) של גיטו זה

דבריו מבווא

ומוסדותיו הרשמיים האחרים ; על הגסטאפו ושלטונות הכיבוש הגרמני בקובנא בפרט ובליטא בכלל ; ועל התנועה הפארטיזאנית הסובייטית הליטאית וארגוני מחתרת ליטאיים אחרים. (2) עדויות מפי ראשי המחתרת היהודית בקובנא ופעיליה שנותרו בחיים ; מפי אנשי "מועצת-הזקנים" ומוסדותיה ; מפי אחדים מבין כלואי הגיטו הבלתי-מאורגנים ; מפי ראשי הבריגאדה הפארטיזאנית הליטאית, מפקדיה ולוחמיה הלא-יהודים ; ומפי גרמנים שהיה להם קשר לגיטו קובנא או למלחמה אנטי-פארטיזאנית באיזור פעילותם של הגדודים הקובנאיים בפרט והבריגאדה הפארטיזאנית הליטאית בכלל. (3) זכרונות בכתב של אנשים שנמנו בסעיפים הקודמים וספרי-סיכום המבוססים על מקורות שונים.

דירגנו את סוגי המקורות מבהינת ערכם לגבי עבודתנו לפי הסדר שבו מנינו אותם כאן, דהיינו : את המשקל הרב ביותר ייחסנו לחומר תיעודי שנרשם בזמן המאורעות, ואת המשקל המועט ביותר באופן יחסי — לספרי הסיכום המבוססים על מקורות, שקשה לדעת אם בדוקים הם כל צורכם. בהתאם לדירוג זה כיווננו את מאמצינו לגילוי המקורות.

יבולנו במקורות מן הסוג הראשון היה, להוות נפשנו, דל למדי. חומר תיעודי של המחתרת הזאת לא הגיע לידינו כלל. ממקורות משניים (עדויות, פרסומים מאוחרים יותר) נודע לנו, כי בזמנו היה קיים חומר כזה ; ארגוני המחתרת בגיטו קובנא נהגו — מי פחות ומי יותר — לערוך רשימות על פעילותם, להפיץ בין חבריהם עלוני-איגפורמאציה, להוציא-לאור, בשכפול, כתבי-עת. אף הצלחנו לשחזר את תוכנו של חלק מחומר זה על-פי המקורות המשניים האמורים. גם נתברר כי חומר תיעודי רב של המחתרת הקומוניסטית מגיטו קובנא נשתמר ונמסר אחרי השחרור למוזיאון התנועה הפארטיזאנית הליטאית בוויילנא. כל מאמצינו לזכות — בדרך כלשהי — באפשרות של גישה למקורות אלה עלו בתוהו. אשר לתנועה הפארטיזאנית הליטאית האיר לנו המזל פנים קצת יותר. הגיעו אלינו כמה תעודות שהוצאו על ידי מפקדת הבריגאדה, ובתוכן — תיאור פעולותיו הפארטיזאניות ("כאראקטריסטיקה") של לוחם מגיטו קובנא. כן השגנו יומן שנרשם ביער על ידי אחד המפקדים היהודים של אותה בריגאדה.

תעודות מתחום פעולותיו של ה"אלטסטנראט" הקובנאי מצאנו לא מעט. ואולם באף אחת מהן אינה מוזכרת מחתרת הגיטו. דבר זה ראוי לציון, שכן מן המקורות האחרים מתברר, שראשי המחתרת בגיטו זה קיימו קשרים (לעתים אף הדוקים) עם אישים מרכזיים של ה"אלטסטנראט".

חומר חשוב הקשור בנושאנו נתגלה בארכיוני הגסטאפו הגילוי החשוב ביותר בתחום זה היא מפה בצבעים המתארת את פעילותם של הפארטיזאנים הסובייטיים בליטא בראשית 1944, שהוכנה על ידי שלטונות הכיבוש בקובנא בפברואר אותה שנה. במפה מדורגים איזורי ליטא השונים בהתאם לעוצמתה

דברי מבוא

של המלחמה הפארטיזאנית ולמידה שבה הושמט בהם השלטון מידי הגרמנים והועבר לידי המפקדים הפארטיזאניים. בהשוותנו את הנתונים המתקבלים ממפה זו עם אלה שאספנו משאר המקורות (לרבות המקורות הסובייטיים הרשמיים) נוכחנו לדעת, כי בידי הגרמנים היתה אינפורמציה מדויקת להפליא על פעילות הפארטיזאנים ועל מקום בסיסיהם. מצד אחר שימשה לנו מפה זו אישור חשוב למהימנותם של אותם מקורות שמהם שאבנו ידיעות על הבריגאדה הפארטיזאנית הליטאית ככל שהיו כרוכות בה תולדות המחתרת הלוחמת של גיטו קובנא.

ערך דומה נודע לחומר התיעודי על פעילותה של המחתרת הליטאית — הקומוניסטית והלא-קומוניסטית כאחד — בקובנא, שנמצא בארכיוני הגסטאפו. ואף שאין זה חומר על מחתרת הגיטו במישרין, כלולים בו נתונים על מאורעות, שלוחמים יהודים היו מעורבים בהם, ויש בכך משום אישור עקיף למהימנותם של המקורות האחרים שעזרו לנו לשחזר מאורעות רבים מתולדות מחתרת הגיטו.

[ה]

עד כאן החומר התיעודי. הוא בלבד לא היה בו כדי להבהיר את הפרשיות הסתומות ולהשיב על השאלות שנתעוררו בנו בשלבים המוקדמים יותר של הטיפול בנושא. לאור מצב זה ונוכח העובדה שהמקורות מן הסוג השלישי — זכרונות וספרי-סיכום — שיכולנו להיעזר בהם, אף הם נתגלו כדלים למדי, לא היתה לנו ברירה אלא לרכז את מאמצנו בסוג השני של המקורות והוא — עדויות הנגבות, "פוסט פאקטום", מאנשים שהשתתפו במאורעות המתוארים.

לא נעלמו ממנו מגבלותיה של דרך זו לאיסוף אינפורמציה מהימנה על מה שאירע בעבר. אילו היתה לנו גישה לכל העדים שרצוי לגבות מהם עדות ואילו היה כל אחד מהם מוכן ומסוגל לספר עכשיו בדיוק כל מה שהוא ידע, חשב, הרגיש, חי, ראה ושמע לפני 15—20 שנה — גם אז היתה עוד מוטלת עלינו המשימה הקשה והמסובכת של שילוב ריבוי חוות-הדעת הקטעיות (פראגמנטאריות), החלקיות והסובייקטיביות לתמונה אחת, הגיונית ואובייקטיבית. מה גם שחלק גדול של העדים — ביניהם החשובים ביותר: ראשי התנועה, לוחמים רבי-פעלים, עסקנים וכיו"ב — נספו בזמן המאורעות; אחרים — בייחוד עדים לא-יהודים — הגישה אליהם היא מן הנמנע, או קשה ביותר. אך מה שחשוב לא פחות: אף העדים שהגישה אליהם היא קלה באופן יחסי — בין מה שהיה להם להגיד על הנושא בזמן המאורעות לבין מה שהם מסוגלים לספר לנו עתה מפריד מסך כבד של תקופת-חיים ארוכה, בלתי-שקטה ורב-תהפוכות, מסך שיש בו כדי להשכיח ולטשטש חלק אחד, לנפח ולהבליט חלק אחר של האינפורמציה שהיתה ברשותו של העד, לשלבה

דברי מבוא

ולמזגה עם הרהורי-הערכה ופירוש מאוחרים יותר, ועל-ידי כך לשנותה לעתים כל-כך שערכה לגבי המחקר יהא מבוטל לגמרי.

ברם, עם כל מגבלותיה של דרך זו לאיסוף חומר, היה ברור לנו כי במקרה שלנו אין לה תחליף. מענייננו היה להשתמש בשיטה כזאת של גביית עדויות שיהא בה כדי לצמצם עד למינימום את המגבלות שהוזכרו. בעיבוד שיטה מעין זו ובהפעלתה השתדלנו להיעזר בנסיונה של הסוציולוגיה של ימינו המרבה להשתמש בגביית עדויות – או במיתודה של הראיון – כבאמצעי לחקר ההתנהגות החברתית (לעניין זה ראה מאמרנו "בעיות השאלון לחקר השואה". בתוך: "יד ושם" – קובץ מחקרים בפרשיות השואה והג' בורה, חוברת ג', עמ' 87–108).

קודם-כול היה עלינו לדאוג לכך, שהדרך של גביית העדויות תאפשר השוואה שיטתית בין עדויות אלה ושעל ידי כך יתאפשר השימוש בכל עדות לא רק במישרין. כבמקור של נתוני אינפורמציה, אלא גם בעקיפין, כבאמצעי לאישושן או הפרכתן של שאר העדויות. אנחנו השגנו דבר זה על ידי שלושה צעדים עיקריים: (1) צמצמנו את היקפם של אותם מעשים, מאורעות ועניינים שאת תיאורם וניתוחם התכווננו לבסס בעיקר על גביית-עדויות; (2) השתתנו את גביית העדויות על שאלון אחיד; (3) קבענו את המועמדים לעדות אחרי בחירה מדוקדקת מתוך כלל העדים שיכולנו להניח כי תהיה לנו גישה אליהם. הצעד הראשון האמור היה כרוך בהגדרה מתודשת ומדויקת יותר של נושא העבודה. מעתה היה צורך להבחין הבחנה ברורה יותר, ראשית, בין המעשים, המאורעות והעניינים שראינו בהם גילויים של מרי פעיל ומאורגן, ובין המעשים, המאורעות והעניינים שלא היה בהם אלא משום מרי בלתי-מכוון ובלתי-מאורגן שנבע מעצם מאמצייהם של כלואי-הגיטו להתחמק מפגיעותיה של מכונת הרצח והדיכוי הנאצית. שנית, בין המעשים, המאורעות והעניינים משני הסוגים הנ"ל גם יחד ובין כל אותם עניינים מתולדות יהודי קובנא תחת שלטון הנאצים, שאמנם אין להם זיקה כלשהי למרי ולמחתרת, אך תיאורם וניתוחם, ולמצער הזכרתם בספר, יהיו הכרחיים כדי שהקורא יבין כהלכה את המרי עצמו של יהודי קובנא ותולדותיו (לדוגמא: השתלשלות הדברים בחזיתות ששמעה הגיעה לגיטו, היחסים בין הגסטאפו וה-אלטסטנראט וכיר"ב). על סמך הבחנות אלה הכרענו לגבי שאלת היקפה ותחום חלותה של גביית העדויות. החלטנו לשים את הדגש בגביית העדויות על המעשים, המאורעות והעניינים הקשורים במישרין במושג של מרי פעיל, מכוון ומאורגן, בין בתוך הגיטו ובין מחוצה לו. ואמנם, תיאורם וניתוחם של עניינים אלה בספר מבוסס בעיקר על הממצאים שהועלו על דרך גביית העדויות. בעניינים מן הסוגים האחרים נגענו בגביית העדויות רק מעט ובדרך אגב, ותיאורם בספר מושתת בעיקרו על זכרונות, ספרי-סיכום ותעודות שכבר זכו להתפרסם בדפוס. נושאים אלה ראויים לעבודת מחקר שיטתית מיוחדת.

דברי מבוא

למותר להטעים, כי על ידי שימת הדגש בעבודת המחקר על ההתנגדות הפעילה דווקא לא באנו למעט חו"ש את דמותם וזכרם של אותם יהודי גיטו קובנא שלא השתייכו לארגוני המחתרת ושמדו במבחני הגזירות והנגישות בהישארם נאמנים למשפחותיהם, לעדתם השסועה ולעמם המושפל.

[1]

השיקולים האמורים שימשו לנו קרמדרין הן בהרכבת רשימת העדים, הן בניסוח השאלון האחד שלפיו נגבו העדויות. מתוך 90 האנשים שגבינו מהם עדות לצורך מחקר זה — 62, כלומר למעלה משני שלישי, הם חברים לשעבר של ארגוני המחתרת השונים בגיטו קובנא, שכמחציתם (30) פרצו מתוך הגיטו מזוינים ולחמו בגרמנים ובעוזריהם ברחבי ליטא ובילורוסיה. שאר 28 העדים הם: תושבים בלתי-מאורגנים לשעבר של הגיטו, אנשי ה-אלטסטנראט והמוסדות המסונפים אליו, פעילי תנועות-מרי יהודיות ממקומות אחרים שבאו במגע עם מחתרת קובנא, וחסידים אומות העולם שהגישו לה עזרה פעילה, ועוד.

והרי מבנה השאלון שלפיו נגבו העדויות: 474 השאלות שנכללו בו נחלקו ל-3 סדרות, סדרת-פתיחה, סדרה עיקרית וסדרה מסיימת, וכן — לפי העניין — לט"ו פרקים: (א) העד על סף התקופה הנחקרת (השאלות 1—22); (ב) הגיטו והרציחות ההמוניות (השאלות 23—36); (ג) התגובה: הצלה (37—48); (ד) התגובה: התנגדות (49—90); (ה) המחתרת בגיטו (91—127); (ו) התנגדות-בכוח (128—176) והבריחה ליערות (177—253); (ז) הגדודים הפארטיזניים (254—287); (ח) מיבצעים פארטיזניים: רכש ואספקה (288—301); (ט) מיבצעי חבלה (302—313); (י) עונשין ונקם (314—323); (יא) קרבות פארטיזניים (324—351); (יב) חברה והווי ביער (352—411); (יג) היחס ליהודים (412—440); (יד) פשיטות ארוכות-טווח (441—449); (טו) היציאה מן היער (450—462) והעד אחרי השחרור ועד היום (463—474).

דומה, סקירה תמציתית זו של השאלון מגלה בבירור כי השאלות נגעו רובן ככולן (415 מתוך 474) לגילויי ההתנגדות הפעילה והמאורגנת שבתולדות עדת קובנא היהודית בתקופה הנדונה. שאר השאלות, יותר משבאו לספק לנו אינפורמציה על העניינים שעליהם הן מוסבות, שימשו אמצעי כדי לדובב את העד, לעזור לו בתהליך ההיזכרות, להסיר ממנו את המעצורים הפנימיים שהצטברו וכיו"ב.

השאלות עצמן גוסחו בזהירות, תוך מאמץ לסלק מהן כל גורם של כוונת העד, או של רמז בכיוון לתשובה רצויה. רובן מוסבות היו, כמוכן, על עובדות שיש להן עדיפות עליונה בהן, לדעתן או להיתקל בהן בנסיונו האישי. אך בחלק מן השאלות נשאל העד גם על רגשות, ציפיות, השערות,

דברי מבוא

וכן על סיבות, נימוקים וטעמים שלו עצמו ושל אחרים כפי שתפס אותם בשעתו. התשובות לשאלות אלה עזרו לנו הרבה בזמן כתיבת הספר — לעתים לא פחות מן התשובות לשאלות ה"עובדתיות" — בהבנת המאורעות, בהסברת הקשר ביניהם ובתיאור התמונה הכוללת של מה שנתרחש.

השוואה בין הרכבה של רשימת העדים לראשי הפרקים של השאלון מגלה מייד כי לא מכל העדים ניתן היה לגבות את העדות לפי שאלון זה. השאלות כולן אפשר היה להפנותן אך לאותם עדים שהשתייכו בגיטו למחתרת הלוחמת, נמלטו משם כשנשק בידם והצטרפו לאחר־מכן לתנועה הפארטיזאנית הסובייטית. מספרם של אלה לא עלה, כאמור, על שליש מכל העדים. במחציתן של השאלות יכולנו להשתמש לגבי השליש השני של העדים: כל אלה שאמנם פעלו בגיטו בשורותיהם של ארגוני המרי והמחתרת, אך מסיבות שונות נמנע מהם מלעזוב את הגיטו ולהמשיך במאבק פנים־אל־פנים עם האויב. לגבי שאר העדים לא יכולנו להשתמש אלא בחלקים מסוימים בלבד של השאלון, ולעתים אף היה עלינו לגבות את העדות לפי שאלון שהוכן במיוחד בשביל העד המסוים. זאת ועוד. אף במקרים שהשאלון התאים בדיוק לסוג ולהיקף האינפורמציה שיכולנו לצפות לה מן העד, לא בא השאלון במקום שיחה חיה עם העד, אלא שימש לנו אך אמצעי להנחיית שיחה זו. לשון אחר: בכל מקרה שהיתה אפשרות טכנית לגבות את העדות באורח אישי, היה עושה זאת אחד המחברים (ולעתים אף שניהם גם־יחד), כשהוא נעזר בשאלון להנחיית השיחה. כך נהגנו, למעשה, ביחס לכל העדים המתגוררים בישראל — 79 במניין (מ־30 מהם גבינו את העדות באמצעות דיקטאפון (רושם־קול) ודברי עדותם רשומים על תקליטים). העדים המפוזרים בארצות־חוץ (11 איש) — עדותם נגבתה על ידי חליפת־מכתבים; לחלק מהם נשלח השאלון או חלקים ממנו, ואילו לגבי אחרים נמנענו מלעשות כן מחמת סיבות שונות; הללו השיבו לנו במכתבים על שאלות ספציפיות. יצוין כי ההיענות מצד עדים אחדים החיים בברית המועצות היתה מפתיעה ועדותם תרמה הרבה לשלימותו של התיאור.

[ז]

עד כאן על המקורות שספר זה מסתמך עליהם ודרך עיבודם. זהרי מבנהו של הספר עצמו. בחלקו הראשון ניתנת סקירה תמציתית על תולדותיה של עדת קובנא היהודית תחת שלטון הנאצים בתקופה שבין יוני 1941 ליולי 1944, תוך הבלטת שלביה העיקריים של מדיניות השעבוד וההשמדה הנאצית מזה ודרכי תגובתם של היהודים למדיניות זו מזה. תשומת־לב מיוחדת נתונה בסקירה זו למאמצי ההצלה ולגילויי המרי הספונטאני, הבלתי־מכוון והבלתי־מאורגן, שרישומם ניכר היה בכל שטחי החיים בגיטו ושהגיעו לשיאם במעשה ההמוני של התנגדות פאסיבית לגירוש לגרמניה עם התקרב הצבא הסובייטי;

דברי מבוא

ולצעדיה הראשונים של המחתרת היהודית המאורגנת בגיטו קובנא. בחלק השני מתוארים חיפושיה הקדחתניים של המחתרת היהודית אחרי בני ברית מחוץ לגיטו ונסיונותיה הראשונים העקובים מדם לפרוץ את טבעת הבידוד וליצור נקודות-משען למלחמה פארטיזאנית במרצחים. סיומו של שלב זה טבוע בחותם מיבצע נועז של לוחמיה: בריחה מ"מצודת המוות" — מקום הוצאתם להורג של רבבות יהודים מקובנא וממקומות אחרים — של קבוצת היהודים שהועסקה שם על ידי הנאצים בטשטוש עקבות פשעיהם. בחלק השלישי מופיעה תנועת-המרי של גיטו קובנא במלוא תנופתה: קשירת הקשר עם היער הפארטיזאני; המפעל המופלא של רכישת נשק וציוד מתחת לאפם של הגרמנים; הכשרת הלוחמים לתנאי הלחימה הפארטיזאנית; הוצאתם המאורגנת מן הגיטו והבאתם לבסיסי הבריגאדה הפארטיזאנית הליטאית. כאן מתוארת גם מסכת היחסים המורכבים בין התנועה לחוגי האלטסטנראט והמשטרה היהודית והעזרה הפעילה שהציבוריות היהודית הגישה למחתרת הלוחמת. בחלק הרביעי עוקבים אנו אחרי קורותיה של התנועה כשמוקד פעילותה הועתק מן הגיטו אל היער הפארטיזאני. ניתן כאן תיאור מפורט של המיבצעים הפארטיזאניים, שעיקר משתתפיהם היו לוחמי גיטו קובנא, ניתוח תהליך היקלטותם בלוחמה הפארטיזאנית הסובייטית וכן תמונת ההווי היומ-יומי שבגדודים הפארטיזאניים, לרבות היחסים רבי המתח והניגודים ששררו בין הלוחמים היהודים והלא-יהודים. בחלק החמישי מתוארים במקביל האפילוג של המחתרת הלוחמת בגיטו המתחלל והולך, מזה, ומסעותיהם האחרונים של הגדודים הקובנאיים מבסיסיהם ביערות אל מרכזה של הארץ, מזה.

לבסוף ראוי לציין כמה וכמה עניינים הכרוכים בנושא המרכזי של ספרנו, שלא היה סיפק בידינו לחוקרם ולתארם בפרוטרוט: (א) חיטול הגיטו והשמדת אלפי הממרים את רצון "אדוניהם" להובילם לגרמניה לא היוו סוף פסוק בתולדות עדת קובנא. האפילוג הטראגי נמשך עוד קרוב לשנה במחנות ההסגר על אדמת גרמניה גופא. גרעיני תנועת המחתרת של יהודי קובנא המשיכו להתקיים אף בתנאי התופת של מחנות אלה. יש אפוא מקום לחקור ולנסות לקבוע את היקפה, עוצמתה והשתלשלותה של פעילות זו עד יום השחרור. (ב) מתוך הנתונים שבידינו על הסיוע שהוגש לתנועה הפארטיזאנית הליטאית על ידי הפיקוד הפארטיזאני העליון במוסקווא מתגלה חלקם הרב של יהודי קובנא אף בנקודה זו. חלק נכבד של הצנחנים עצמם ושל פעילי המנגנון הטכני בבסיסי השילוח של הצנחנים היו יהודים, וביניהם רבים מן העיר קובנא. רבים מהם קיפחו את חייהם תוך כדי מילוי תפקידים צבאיים, פוליטיים וטכניים. ככל ששמותיהם של הללו נזכר כיום בספרות הסובייטית מופיעים הם כליטאים גרידא. פעילותם ראויה שתיחקר ותירשם. (ג) פרשה רבת-היקף נוספת היא זו של הדיוויזיה הליטאית שבצבא הסוב-

דברי מבוא

ייטי, שמרבית חייליה היו יהודים ליטאים, שנמלטו לשטחים הבלתי-כבושים של ברית-המועצות בראשית המלחמה. דיוויזיה זו השתתפה בקרבות רבים בחזית ושימשה מקור לגיוסם של עשרות הצנחנים ומנהיגי התנועה הפארטי-זאנית בליטא. יש יסוד לאומדנה, כי מבחינת מספר חייליה וקציניה היהודים המרוכזים ביחידה אחת הכילה הדיוויזיה הליטאית את המחנה היהודי הלוחם הגדול ביותר בכל צבאות בנות-הברית במלחמת העולם השנייה. בדיעבד שימשה היא גם מסגרת לטיפוח הווי יהודי ורוח יהודית לאומית, שהביאו עמם בחורי ליטא ספוגי התרבות והחינוך העבריים. אף פרשה זו ראויה לעבודת מחקר מיוחדת.

*

חובה געימה לנו להודות לכל הגורמים שעזרו לנו בעבודת המחקר ובהתקנת הספר לדפוס. יבואו על הברכה ה"ה ד"ר ב' אופיר וד"ר י' קרמיש על הדרכתם המסורה והנבונה מטעם "יד ושם". תודתנו העמוקה נתונה לידידינו מחוג הפארטיזאנים לשעבר מגיטו קובנא החיים בארץ, שבלי עזרתם ועידודם ספק אם היינו זוכים להתמיד במשימתנו הממושכת ולהביא את העבודה לידי גמר. אנו מכירים טובה לד"ר י' רבינסון, שחיוק את ידינו בהתעניינותו הערה בנושא מחקרנו ועזר לנו הרבה בגילוי חומר תיעודי יקר-ערך. יבואו על הברכה הנהלת "יד ושם" וכן עובדי הארכיון, הספרייה והמדור הביבליוגרפי של מוסד זה, שנענו לנו בסבר-פנים והעמידו לרשותנו כל חומר שנדרש. ובמיוחד מחזיקים אנו טובה למערכת "יד ושם", למר י' בוקסנבוים ששקד על סגנונו של הספר ועל מבנהו, ולמר א' בגדויד שהתקין את המפות. הם וכל האחרים שעזרו בעבודה זו — יישר כוחם.

המחברים

ירושלים, טבת תשכ"ב

קיצורים ביבליוגרפיים הנהוגים בהערות

- Eglinis, M.: *Mirties Fortuose*. Vilnius 1957 אגליניס
- Очерки Истории Великой Отечественной Войны (Ред. Б. С. Тельпуховский). Москва 1955. אוצ'רקי
- Apyvala, S.: *Sakalai broleliai*. Vilnius 1961 אפיוואלא
- אשרי, אפרים: חורבן ליטע. ניויורק — מונטריאול, חשי"ב — 1951 אשרי
- Bilevičius, E.: *Nemunas grįžta į savo vagą*. Vilnius 1961 בילוחיצ'וס
- גאר, יוסף: אומקום פון דער יידישער קאוונע. מינכן 1948 גאר
- גרפונקל, לייב: קובנה היהודית בחורבנה. ירושלים חשי"ט גרפונקל
- Dallin, Alexander: *German Rule in Russia (1941-1945)*. London 1957 דאלין
- Dixon, C. and Heilbrunn, Otto: *Communist Guerilla Warfare*. London 1954 דיקסון
- Hitlerine Okupacija Lietuvoje*, Vilnius 1959 הכיבוש ההיטלריסטי וכו'
- Vicas, I.: *SS Tarnyboje*. Vilnius 1961 ויצאס
- Viršulis, A.: *Didvyrių kelias*. Vilnius 1959 וירשוליס
- ידיעות בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון למורשת השואה והמרד. נובמבר 1951 ואילך ילה"ג
- לזר (ליטאי), חיים: חורבן ומרד. ת"א 1950 לזר
- Mačijauskas, J.: *Už liaudies laimę*. Vilnius 1957 מאציאוסקאס
- Mončiunskas, T.: *Rudninkų girios partizanai*. Vilnius 1959 מונצ'ונסקאס

קיצורים ביבליוגרפיים

<i>Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals. Washington 1946-49</i>	משפטים
ספר הפרטיזנים היהודים. הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר. מרחביה 1958	
פון לעצטן חורבן. צייטשריפט פאר געשיכטע פון יידישן לעבן בעתן נאצי רעזשים. מינכן, מס' 1-10, אוגוסט 1946—דצמבר 1948	פל"ח
יעלין, מ'ז געלפערן, ד': סארטיזאנער פון קאונאסער געטא. מוסקווא 1948	סק"ג
ליטע, בעריכת ד"ר מנדל סודארסקי, אוריה קאצנלבוגן, י' קיסין, ניויורק 1951	קובץ "ליטע"
Kutka, P.: <i>Girioj aidi suviai</i> . Vilnius 1958	קוטקא
Kondratas, Z.: <i>IX Fortas</i> . Vilnius 1960	קונדראטאס
Kurganovas, M.: <i>Mirties akivaizdoje</i> . Vilnius 1960	קורגאנובאס
Reitlinger, G.: <i>The Final Solution</i> . London 1953	רייטלינגר
Štaras, Povilas: <i>Drąsios žirdys</i> . Vilnius 1958	שטאראס
<i>Trial of the Major War Criminals Before the International Military Tribunal. Nuremberg 1947-1949</i>	IMT